

MAKAYA

MA

NSI

TATA PAUL
C S S R

Tous droits réservés

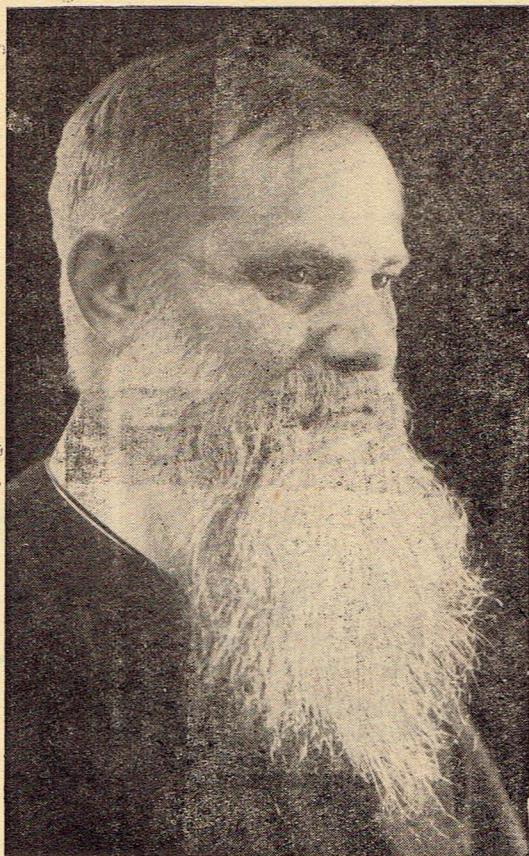
Dixième tirage

Impimerie Notre - Dame Médiatrice

MATADI

- 1966 -

Tata Paul, nsoniki wa nkanda : « Makaya ma Nsi »

Makaya ma nsi masadisa Nitu

N T U

Ntu ubwanga.

Tuta Muindu va tadi ye ntuntu za Mvala ye tula mu ngongo, kela mu mbombo. Ovo ka zitondele ko, baka nkenia (mbutu) za Mabunda-bunda, zenga mbele va mbunzu ye mu mpatis za luse, tu-funa vana va lwadidi mbo'le. Kansi keba yama kwingi.

Mpila mosi ye nkenia za Kizioki, kansi yama mpasi. Ovo Nzambi zolele, mpasi za ntu se zimana.

Muntu ubwanga ntu, zeka makaya ma Mvala (Difala) ye swe-na mu nzunu. Zeka makaya ma Sangi dia ngembo, batula mu ngongo, bakela mu nzunu.

Baka Mfumfu za mvete zeka, kelolela mu nzunu, se dilembama.

Sanga maza ma Malala ye mbodi a dinkondo, kama mu nzunu.

Vo nzunu vaika menga.

Zangula koko ku zulu tiamuna maža makiozi mu nsingu. Ovo una ye glace a kiozi, tula mu nsingu, yobesa malu maza **ma** tiya, koneneka nsingu, tala ku zulu.

Ovo menga ke ma vvema ko, tula Vusu mu nzunu ye maza ma **antipyrine** (bilongo bavana mu diambu dia fiebere).

Ovo **Buanga ntu**; kusa va luse lukaya Iuantoko lua mbota lue-ka nsamba ye kusa lukaya lua lumvumvu (nti bayoka, mavolo ma-ndi bakusa vana va lwekolo nsamba).

Bavala bunia ya mwindu, basa mu ngongo, basotola matonsi **ma-tatu**, malala, bakela mu meso.

Ntu bwanga mu diambu dia Nsutu mu mbombo.

Baka nsolokoto, kotesa mu nzunu, niukutisa mu nzunu.

Vo bwanga ntu, baka mvuma za mansiensie; kusa va luse ye mu ndambu a ntu, kusa fulu kilwekelanga mbele za mafula ye kū lunene ye ku lumonso.

Ntu Mpasi.

Vo baka ntu mpasi, baka lukaya lua tomate, zokuna, (zeka) tula mu mbombo.

Baka mfumfula za mugete (mplete) kulula mpala-imbaki ye lala, tula mu nkelo, tula bete dimosi (tonsi) mu konso disu.

Maladi ma ntu.

Baka makaya ma mbota zenga mbele tatu va mbunzu ye mu nsuka za meso, kusa; baka tini kia taba. kanga vana ye leka dio yau.

Muntu umwene mpasi mu diambu dia mwini wingi ye vaika kwangi kiufuta. Nuika yandi maza ma mungwa 2 gr. mu ntutu a mvimba a maza (Journal pharmacie Belge) Una kabwa kiambu fiebele; mpasi mu ntu, tuntuka, bavana mungwa.

Bilongo bia Ntu.

Baka mungwa a basenzi ye ndambu a nzongo a tiya (poudre) ye nzonungu (mbutu za mfinda nze ntundi bila) nika va tadi nwata mbele tatu vo ziya ye lala.

Ovo tabaka vuka ye dinsu-nsu zeka, tula mu nkelo sotona mabete (matonsi) ma tatu mu meso ye mu nzunu nkumbu tatu si wa mona mbote.

Nzieta: nti mpalambaki (nti nene mu nzanza) kulula mia-ni miandi, mfur fu zandi tula mu nkelo tula matonsi mole ma mza mana mu meso, muntu b-kulu nzieta.

Ma nzieta Baka matiti ma mabongo (makaya mena mu mfinda zokuna, tula ku mwini ma yuma, baka nzo a nsongi (nuni) ye nzo a nsekoso, vuka va kimosi yoka va kati a matiti mana matatu. Fukama vunga. Yambula mwisi mu kota mu nitu awonso. Vo kiufuta ku nsi a vunga kivaika kimatisi bosí baka matiti mana zenga nsamba mu ntu ye biela bia wenso (moko ye malu).

M A T U (MAKUTU)

Makutu mpasi

Baka makaya ma lusamfi zokuna (zeka) wa tula mu nkelo, tuba mu kutu,

Makutu vo ma **noka** tufinia tula nkelo ye mu **makutu makaya** ma **yuyuka**.

Ovo mpe makaya ma **mansusu-nsusu** kelumuna mu kutu du-ka dia fioti.

Makutu. Vo yela maladi ma makutu baka makaya ma **lusamfi** tula **mu ngongo**, tula **mu makutu**.

Maladi ma nsingu. Mayeloka mu nwata mbele ye kusa lusa-mfi **ye tiya tua mputu**.

Ovo makutu mpasi. Baka makaya ma **yuka-yuka** tuta mu maza, tula mu kutu.

Ovo kutu dilunza. Bavanga ncngo a makaya ma **mankondo** (vo ma **luyuki**) basa mo mfwandinga ngoto ye kala dia tiya, ba-vengenena **muisi** mu kutu.

KINGORINGORI (Gokodi Kila-ka-laka)

Goitre, laka divimba kwingi nsuka ye nkokela, nwa matonsi ma tanu ma teinture d'io-de mu miliki.

Muntu ubakama kwa mwini. Tula maza ma kiozi ku ntu, kusa **ndungu** mu malu, **nwata** mbele mu katula menga.

Vo **laka** dina nganzi, sukumuna laka ye **malala**.

Lukutu vo luvutulunga nganzi, dia **mpemba** vo **malala** mani-kwa ma nti.

Mayititi.

Bukuta **nlangi a niæzæ**, vana pulukanti, kusa **tiabutia-bu**.

NWA

Nwa Mpasi. Vo nwa mpasi, baka mwanzu wa **mumpalambaki**, kulula kanga va funda vo teleka, butikila nkumbu tatu vo ya.

Ovo masueya wena vimba baka makaya ma **mpuluka**, teleka, butikila mu nwa. Ovo mwanzu wa **munganzi**, teleka wo; butikila mu nwa.

Muntu una ye Nwa. Baka makaya ma **mfwani** kia **kinsangula** ye **mwanzi**, tula mu nzungu bosi bundikila mu nwa, kansi kunwe ko mana maza.

kumini mo ko. butikila kaka ye lobola (taula).

Vo nwa mpasi. Ba vana nti a nlomba, bakulula (gratter) batula va lukaya, banwa, ebosi batuta Kintu (nanasi) kiamfuba kia fioti kilembi bwaka, basa va lukaya, banwa.

M E S O

Vo nioka za meso zina yaku baka nsaki, zeka kelolela mu meso nioka za meso zengokele, vo mwisi a fomo vo ndembe za niazza.

Nioka za meso. Bazeka makaya ma wandu batula mu ngongo a lukaya lua mwindu, bakela mu disu (yama kwingi.)

Vo disu dibwidi nti ovo ntensi dina baka mungwa ye maza, sa mu ngongo kelolela mu disu, ntensi ikunguka, vo kimvumina ki nwanga mwana (mabeni).

Ntensi a meso uyejoka mu kela lukaya lua kimvumina kia nkombo (keba sa fioti kaka yama kwingi bilongo bia mpasi)

Vo meso mavimba.

Baka dioko, sanga ye kimvumina kela mu meso, si makia.

Vo yela madumdu mu meso.

Nwata mbele mu mabundi kusa mu makaya ma compani.

Baka makaya ma ntuntubia zeka, sa mu ngongo, tula maza kamunina mu meso.

M E N O

Vo meno malunza. Buna baula ye nsofi vula mu maza ma tiya, bundikina mu nwa (kansi ku mini ko.)

Meno vo malunza. Baka bunia kia lemba-nzau, tula ndambu mu nwa (ku mini ko :)

Tafuna makaya ma nsiele-nsiele batika mu meno, (kansi kumi-ni ko, vumu malutisanga.)

Kanga mu nlele nzongo a tiya, tatika mu meno mu lunzi kansi taula mete.

Mu teta meno malembi kola yoka mpese, nika mu meno.

Mu sukula meno Baka nzila katula nsende ye mwindu ye titi kia diaki, nika va tadi, tula mu meno lekesa mu nwa.

Ovo kuma kukiele yina mfumfula za diaki zivwa lamuna.

Ovo meno mena mputa. Kusa fomo a nikwa fifinia bundikila mete ye taula.

Ovo titi kia diaki, nika ye nguba, kusa mu meno: ovo **malala** ye **luasu** bakusa, ovo meno ma wolele baula si **masukuka**.

Meno mpasi. Baka makaya ma **mpuluka** teleka, wabundikila nkumbu zole vo tatu.

N T I M A

Vo ntima tatika baka nsinga a **nsingunkabi** zenga wo, baka **maza**, nwa kopo dimosi vo mamole.

Ovo baka makaya ina **munzeke-nzeke** zokuna, tula mu kopo ndambu a maza, nwa.

Baka makaya ma **ngiengie**, tafuna mina mete.

Baka mpe mbimbi a **dinkondo** dia ndongila, tuta, sa mu kopo mungwa fioti, nwa ndambu a kopo.

Mpasi zalukutu (ntima). Fukusa makaya ma **mvuma za malanza**.

Ovo ntima ke wuna **nkomo** ko, ovo wa vulala, bonga **diaki** ye **fintebé** sanga ye maza, nwa ntima se ubaka zitu.

L U V A T I (LUBANZI)

Kusa **mazi** ma **mboma** mu luvati.

Lenda mpe kusa mazi ma nkombo. Vo ke ivika binduka ko baka ndembe za **niza** (nlangi a sabola) vuka ye makaya makwa Tukwina ziolela va luvati.

Baka **lunguba-nguba** sanga ye mazi ma **sambwa**, ziolela. Vo bana bayela ntulu kusa **mazi** ma ngulu mu mbunzu, nzunu, ye ntulu.

Batuta **mianzi mia mvanga** va tadi baziolela va luvati (nsende a **mvanga**).

Muntu yela luvati. Kabaka **bwakulu ye ngazi** za nkunzu fiti-ya fia mputu, ye **lumvumvu**, sanga va kimosi kusa ya

luvati (**bwakuku** bayoka va tiya ovo ividi, **banika** va tadi.)

Ovo yela luvati kusa **ndembe za niaza ye makaya ma lumvumvu**, ye makaya ma **nkove ye ngazi** ambisu (**ankunzu**) sanga va kimosi.

Mianzi mia mbankanka ye mvala tutila va kimosi ziolela mu luvati. **Dinsusu-nsusu** ke dikondua kua mbevo ko mu ziolela vana va lunza.

Luvati bakusa teke kia vangwa mu sanga **baula ye nkasa ye lunguba** lua mpeve, **mvanga ye kiutamba ye nsaku-nsaku**.

Baka nti wa **lubanzi lua mpakasa**, baka nti yoka wo, zenga nsamba tatu mu lubanzi, kusa mu lubanzi.

Baka mpe **kindeka-ndeka ye mfula** (tiya tua mputu), **titi kia dinkondo** kia yuma, yoka vuka ngazi a nkunzu.

Yanga fioti (yamuna fioti) **dimbo-dimbo** ovo yeye. Makaya mo lemba mo vuka va kimosi. Nuata nsamba mu lubanzi kusa.

Mbevo lenda kofola keti kwa lusila mpasi, lulenda mana va fulu.

Lubanzi. Baka makaya ma **ndabu za ngulu** ye tiya tua mputu (nzongo) fioti ye **mungwa ye nzonungu** nginga 3, baka **ngazi a nkunzu** vo inana tunda (katula nkandi) zokuna vuka ye matiti mana **kwa-ka** vana wanika **nzonungu ye mfula** (poudre). Nwata mbele tatu. Yanga yo ye sisi kia tiya vo vinzidi mbevo si kakofola, vo mpasi za lubanzi zele ku ndambu ankaka, nwata **kuna** diaka ye vienza bilongo bina bia lukaya, sila una te... ye **vana** mpasi zimene.

Lubanzi. Baka **makungulumbwa** bazeka va lukaya, banwa.

Vo lubanzi ka lumene ko, bayika diaka **lembentoko** ye bazeka ye banwa.

Vo **Ntulu** mpasi, bazeka **mansusu-nsusu** batula mu ngongo basa mu mbombo (nzunu).

Lubanzi. Baka makaya ma **kanga-kutula ye lunzila-nzila** mwanzu wa **kula-mvumbi** kanga mu menga, tula **mungwa**.

wabasenzi zenga mbele ziya va luvati, kusa va lubanzi.

Ovo ke yitondele ko, baka makaya ma ntende-andungu ye lu-mvumvu ye makaya ma ndembä, sanga ye ngazi za nkunzu zio-lela va lubanzi mu kutula nsemo za luvati.

M A L U

Malu. Baka nloombo anseke, tuta vuka ye malala mansa, yobela. Malu vimba. Teleka makaya ma fundangavu mu vinza va malu mavimba.

Kulu ku fisukidi. Baka maza ma kiozi kukudisa (samuna) mo mu kulu vo vwandisa kulu mu nto a maza makukula.

Vo malu ngolo nkatu. Baka bilonga-longa bia maza (nénuphar), batuta batula mu lukaya babbweta mu kama maza mandi banwa. Vo vimba malu, bafukusa makaya ma fundangavu. Baziolela.

Muntu ulwele ngolo. Banika dioko ye ndungu babatika ye wusu.

Malu. Ovo malu malunza, baka nsole a nsende a mvanga, tuta va tadi tula malafu mu kusa mu malu.

Ovo ke mazolele ko baka mianzi mia matondongoma ye kintamba, fukusu mu kinzu ziolela mu malu.

M A Y E L A M A V U M U

Kangama kua vumu.

Nkofi za maza. Bafukusa mu nzungu banwika.

Baula ye nsanda ye basi kia ntikavuki, batuta, basa kisama mu longa basanga maza, banwa (vumu se kiluta).

Nika nkofi a maza ya fokuswa mu maza.

Muanzi a nsele-nsele, bauala bakama, batula mu kopo ye maza banwa. Vumu se kiluta ngolo ye nsiete mifwa vo mina mu vumu. **Keba!** kunwa mingi ko.

Vumu vo ke kitoma sala ko: sala fulufulu saboni mu maza mazauka, fula makopo mole mu **vumu** ye pompi.

Vumu lunza. Ziakuna lumpemba-mpemba mina mete, tuba kafi, fukusa makaya: ma nsiki, nwa. Banwa mpe tonsi dimosi dia dimbu dia diza vo vumu kivimbidi (*Keba-keba matonsi mole vo matatu malenda vonda muntu k'unwa mamole ko*)

Makaya ma kakila menga ma vumu. Tuta makaya kana ma 5 ma mansumbi-nsumbi va tadi, tula mu kopo, nwa maza.

Menga si makanga vumu ke kiluta diaka menga ko. Bakento batukaka menga balenda mo nua mpe mu kanga menga.

Makaya mansumbi-nsumbi mena mu mfinda mu nsinga ulanda vantoto una ye nsende.

Vo yela **makulu** vaika menga mu vumu. Nika va tadi makaya ma (tezo kia makaya ma 8) ma **dinioka-nioka** ba tula mu kopo ye maza (mamba) ye luvemba banwa.

Bia lutisa vumu. Ziakuna nkonge a kimbolongo vo sensa, tula mu mbwata ye maza, nwa fioti-fioti nzalu mosi.

Makulu Nika makaya (8) va tadi **dimba nioka** (*dinioka-nioka*) tula mu kopo ye maza, ye luvemba ye nwa.

Dyssenterie luta menga mu vumu. Fukusa mianzi mia bundu wa **nkondo** nua, nua nzalu a fioti ye ndambu.

Mayela ma nsatu. Baka bundu kia **mpese-mpese** tuta tuba mu vumu.

Banika **mankondo ma nkunzu** banua.

Batuta lukaya lwa **nioka-nioka** bafula ye pompi mu vumu ovo fula makaya ma nkutakanani.

Tuta makaya ma mfundangavu kama.

Tuta buna ya **saku** mu su (longa diamvimba.)

Ziakuna fioti ye dioko basi kia lembanza (*Keba vo didi kwangi vumu ki kangama kwangi*).

Tukwina makaya ma sumbi-sumbi, sila mu longa kama nua (menga mamana.) Vena wantu badia tini nguba-ngwela. (*Kansi bilongo bia sumbula vo didi nguba zole vo tatu Mun'u lenda fwa (keba)*)

Batuta makaya ma mviwa, bakama banua. **Makulu se mamana nsualu**. Batuba mu vumu ye pompi, maza ma mvete ye mfilu ma sangwa mu kopo dia maza.

Baka fibasi fia nlongwa nika va tadi, lamba mu kinzu ye mua-mba a nguba dia.

Ovo: basi kia **munkulamvumbi** ne longwa.

Ovo: ke itonda ko baka buna ya **muindu**, tuta maza mandi kama mo, tuba kafi, maza lamba ye mwamba nguba dia buna ya **nsafu** batuta mu maza, banua.

Vumu kina mfikila (mvimvi).

Tima mwanzi a **sele sele** nika ye **lunungu**, bonga diaki, sanga dio lamba va tiya, vo dividi, dia, vumu se kisala ngolo.

Bana balutwa vumu ne nsaki bayambula yema lumbu kina ba-nua kaka maza ma fukuswa ma **sukadi**.

Vumu. Baka mianzi mia lalanza, fukusa va tiya nua **maza ma-na** ndambu. Mu sadisa vumu (**moyo**).

Vumu luta. Vo vumu kiluta baka makaya ma **lunama-nama**, tuta, sa mu kopo, nua mo.

Vumu luta menga. Baka lukaya lua **ndulunsi a nseke** ovo **nungu za minzadi-nzadi** tuta nua, menga ma lenda mana.

Vovumu tatika. Baka **mwanzi a kolokoto**. Teleka mu ndambu a kopo nua,

Mu sukula **vumu**. Baka mianzi a **mumpalambaki** kulula wo, lamba mu mwamba nguba. Mwana anduelo lenda nua nzalu zole, kansi mbuta nzalu tatu.

Mpasi za vumu kia muana. Vinza mu nkumba **nkandi a sombo**. Baziakuna mu nua ye baziolela mu kumba dia muana.

Bana ba nsombe balutwa vumu. Nuika maza ma fukuswa ma loso (**40 gr. loso litre a maza**).

Banwika kaka maza mu lumbu biole. Maza ma fukusua, ke mu dia kima ko.

Vumu mvundani.

Baka **dila ta makonko** (nwata nti) baka maza ma nti ma **va-ikidi** muna nua, ndambu a luto (nzalu).

Muntu una ye vumu, Baka **mwanzi** wa **mumpala mbaki**, kulula tula mu kopo, sula **mpila** mosi mwamba ngazi, tula mu nwa wa fioti bosi sua.

Vumu ki vioka. Baka makaya maya ma **mununGU musitu**.

Mpasi za vumu. Vo nioka, fukusa makaya ma **nlulu**. Nwa the ina ya ndudi vo mpe fukusa mianzi miandi.

Lutwa kwa vumu. Baka ntuntu za **mfilu** ye basi kia dioko dia yuma, dia va kimosi, vo dia **dioko** ye ntuntu za **mfilu** ye makaya ma **ntoko**. Vo vumu kiluta kaka, nua **maza ma loso** ovo zungasa.
Vuvulu kia diaki mu maza, nua kopo dimosи.

Vumu kiluta beni kikangwa. Dia Campheres 0.25 Ctgrammes mu **maza nkumbu** mosi mu lumbu, ye vana vumu kivwena.

Lukaya lua vumu elu; **dintanta dia koko**.

Vumu kilutisa menga. Fukusa mianzi mia **papayi**, nua; ovo fukusi makaya ma **media ngulu**, nua mo.

Kula nioka uyeolesa vumu. Ziakuna **mpeve**.

Vumu tatika. Dia ndembe za **mfilu** ye **mpeve** baziakuna, ba kusa kafi mu vumu.

Nwa nzalu zole za maza basadidi mu tuta makaya ma **mfulunta** ye **ma kienga** mu su, basangidi maza.

Balenda mpe ziungasa maza ma diaki mu maza ye nuika.

Baziakuna **nkandi a sombo** bazirolela **va nkumba**.

Nioka za vumu. Makaya ma **makindango** kana makaya ma **ta-nu** zeka mu longa. Fukusa makaya ma **malala ma mputu**. Nua mu vaikisa nioka za vu nu.

Fukusa makaya ma **mbota** (*makele*) baka ma bunia, *k'uviki dia ma kia nkaka ko, bilongo biangolo*.

Tuta baula ye **nsanda** ye ye basi kia **ntikavuka**, sa mu longa ye **kisama** ye maza banwa.

Mu vaikisa nsiete. Baka mianzi mia nselesele. Vala kama sanga ye maza, nua. Vumu se kisala ngolo.

Nioka za nduelo za bana, za mpembe (muana u kikwanga nzunu) nwika maza ma makaya ma lalanza.

Balenda mpe tuba maza ma fokuswa masangwa ye mungwa inu vumu. Pulukanti (purgatif) mu lutisa vumu:

Muanzi a nsofi ye nguba zole za mputu.

Baka lubuzu (matiti ma ndudi) bakama, nua diandi nzalu mosi. Baka makaya ma munsonia ovo lumvumvu, makunga ngulu basanga ye maza banua (makaya 9).

Bavala lomboloka ye mfilu bakama mu maza, banua.

Mwena una kifwaniswa kia titama, (vumu kia dikama) bayoka nsumbi-nsumbi ya fokuswa mu maza.

Mwana uvaikidi mika bakusa lukaya lua Funde.

Muntu didi kima kia mbi badikila ntebe ovo bazungasa **Vuvulu kia diaki** mu maza. Banuika mu maza ma yauka, mu lukisa, bako-tesa lusala mu kunlukisa.

Nioka za moyo. Bavana matonsi mole kaka kwa mbuta ma diza kansi nti a mpasi; k'enwika kwa bana banduelo ko.

Baka Mumpalambaki, kulula tula mu kopo vuka ye mungwa nua.

Lukaya lua nioka itele. Vo nioka itele. Baka mbole kisu kia fumu zenga nsamba vuka ye lala vinza.

Vumu kivimba. Baka makaya ma nkamba yobela.

Mu katula **nioka za moyo** badia nginga za diamba dia wputu, diamba dia nsudi (xenopodium) (Docteur Orlandini.)

Fiebere nitu bau nitu kiozi yukuyuku. Nitu kiozi nganzi;

Baka makaya ma ndabu za ngulu ovo yeye ye mansunsu zo-kuna mo, tula mu longa dianene ye maza yobela muna.

Vo muana **yukuyuku**, bau, fiebere. Yobesa muana mu maza ma **mansunsu** lumbu ke lumbu.

Mwana ansombe vo nitu bau. Baka makaya ma **mansunsu** te-dika, ndambu a luto (nzalu) nwika.

Vo nitu bau. Baka ngazi ankunzu ye mungwa, zokuna yobela nitu yawonso fiebere dilenda mana.

Makaya ma nkofola. Fukusa makaya ma Ecalyptus (makaya ma mputu) nwa thè andi ye sukari.

Fukusa **luangu-luangu**, nua maza mana; makaya ma **ngiengie** (mafioti) mena ma nzenzo, vuka.

Muntu una fiebere. Baka matiti ma **ndabu za ngulu** (titi kia-fioti) ye mvuma a fioti) ye matiti ma **bankombo** (makaya ma fio-ti). ye **yeye** (a fioti mpe) vuka vakimosi, zokuna tula mu mbombo mabete (matonsi) mankaka, bau dilenda mana (basunda) mbote wa dia quinine vo lenda baka Ovo baka **dinsunsu** zokuna rukuta mu mbombo.

Mfuta (fiebere rougeole). Bakusa makaya ma **kikuyi** ye ntoto ye maza.

N T U L U

Vo yela ntulu. nika makaya ma **mungingi** va tadi nua ye maza Baka makaya ma nungu (ndungu), tutu teleka mu kinzu, nua ntulu se iyeloka, Sanga ye makaya ma **ngiengie** nua. Ntulu nganzi Lambisa **mpeve** buki, mu **mwaba nguba** dia ye nua, nkumbu mosi mu lumbu.

Nitu ngolo nkatu

Baka **mika** ma nkunzu sanga ye **ndumba nsudi**, nua sanga ye **mundondo**. Vumu se kiza kia mbote.

Mwana a fioti ubela **ntulu**. Teleka **luangu** nuika (kemené tezo ko),

Maladi ma **ntulu** dukama laka,

Baka **nsangavulu** wanene, tutu va tadi, mu nzungu. Bubitoma bwa buingi, vo (bitomene yila) baka mungwa ye nungu (ndungu) ebosi kanua mafuete kala ye ndunguta tiya. Balenda nua mpe **lumbuзи**.

Muntu uyela maladi ma **ntulu** kateleka makaya ma mpuluka, sanga ye matiti ina **nkazungu** bosí nua.

Ntulu mpasi. Baka makaya ma luangu vuka ye makaya ma nsangini teleka, tula mu kopo nua.

Swengono.

Fukusa makaya ma baya dia mputu (*eucalyptus*) nua mu maza ma tiya mu katula nganzi za ntulu.

Lenda nua makaya ma *eucalyptus* mayuma mu kinzu kia fomo mu lembeka kinsangala.

Mayela ma mwana ukofolanga ye kansangala ye swengono (co queluche). Banuika makaya ma mbala za mputu za fokuswa mu maza, ema manuwa.

Batika makaya ma **nkove** ma tiya va ntulu mu katula ngazi za ntulu. Vo swena swenono nua maza **ma** vola mazi vo maza **ma** kiozi. Makaya ma **nsinga-nsinga** zeka, kana tuba kafi, nua maza mandi. Vo **kofola kinsangala** kilenda vuena mu yolesa moko mu maza **ma** tiya ovo nwa mpe maza matiya. Ziakuna makaya ma lüzegie.

Kusa lukaya lua nkofola **lusangu-sangu** (makaya mandi) bani-ka, basanga ye **ndungu** ye **mungwa**.

Lenda nwa maza ma makaya ma **luyangu-yangu** mafokuswa.

Kinsangala. Baka makaya ma **lunzila-nzila**, sanga ye makala tuta kama mu kopo nwa.

Ntima ngongo. (Pualuzuka). Baka matiti ma **maladi** mena va nkanda-kanda maza ye kinsumba ye nkeké, kama mu longa nwa

Baka mpe mianzi mia nkalu ye nsinga mia kimbiolongo. Kama nwa mu kopo, tula mu maza vo mu maza vo mu malavu nwa. Kansi ke kopo diamvimba ko : tezo kia tini 3 kopo.

VIM BA

Muntu uyela mayititi (oreillons) mabundi mavongele mu diambu dia **minsangula** (impiatu) nsungi a **minsangula** ba-

yela mayititi. Banwata bakusa **luvemba** banwa pulukanti, babukuta nlangi a **niaza**.

Ovo dia mungwa kansi ke bilongo biawonso va kimosi ko

Muntu vo kakusa nteke a mputu k'alendi dia vo nwa mungwa ko vo nwa malala, batoma sukula meno ke ma sotoka ko.

Vo yela **nsingu** kanga **lubuzu** mu nsingu.

Vo yela **vimba** baka **dimbu** wa **nkamba** kusa vana va vimba si va laluka.

Muntu uvimba **nkandi** uyela ntumpa ku nsi a mpakani; baka ntoto a **mpukulu** kuna kuvai kanga, tula mu maza, batika vana isanga va twetwe vakanga ma.

Vo yela nitu nganzi kusa makaya ma **manangazi**.

Vumbu. Banika **lukasa** luanda basanga maza, babatika va vimba vumbu (ke ku ndimbu ko) simba si va buka kansi mpasi.

Vo yela vimba, vinzi **diaki** diavimba vavana.

Vo **vumbu** (dundu) kivimbidi nika **lukasa** **lua** **tanga** va tadi, kusa, **nkita za maza** (matadi) Syphilis héréditaire baka makaya a **ma ndolo-ndolo** sanga ye **nguba** za nkunzu tula va tiya, ka na nwa makopo mamole mu lumbu ye kusa mu malu. Vo vumu va vimbidi baka **ningaa nlombe** zenga, kusa **dimbu** vanzi si va laluka (dimbu a nsinga **nlombe**) i fwana ye **tiabutiabu** ya bakongo.

Sakuba. Vo tele baka **dioko** dia nkunzu ye **ndungu**, kanga va mputa mu lumbu tatu. Bilongo, bia mbote mu kusa vana va vimbidi

Vo **matu** malunza vanga ngongo tula **kala** dia tiya ye **lusangu-sangu**, vengenena mu kutu.

Vo nlembu uvimba. Baka **nkula** ye **ndungu** **za nzo** tuta, tula va nlembu.

Vo vimba fukusa **niaza** kanga va vumbu mu lumbu tatu mpesi si zimana.

Vo vimba vanga ntebe mu kusa vana. **Ntebe** yasalua mu **mwanzi a nsofi** ye ntebe a **mpete** ye **kintamba**.

Nkandi za nsingu za vimba zi yeloka ma nwata mbele ye kusa ma ma **ndundu** (**ntundulu**).

Nima vo lunza muntu katoma suba ko, badia **niaza** (Reins)

Ovo **vumu** kivimba mu kuma kia maza **hydropisie** badia **mala-**
la mingi kana 18 mu lumbu.

Laka **mpasi**. Vo ndinga itatala. Bayoka **niaza** bavuka ye mafuta,
banua.

Lotia. Kusa **niaza za** nikwa ye **mungwa**,

Vo vimba kekilaluka ko, lamika vumu kia bana a **sangabudi**.

Ovo vimba kien'aku baka **nseke-nseke**, tuta, vinza.

Tala **mboma** ifwidi baka **mafuta** mandi yobisa mo: buna nika
utina.

Vimba. Baka nti wa kinzengele (kilengese) baka nti, tuta nsinga,
nika va tadi maza man di kusa ya vimbidi.

Vimba kilala tufinia nkatu.

M P U T A

Bakanga va mputa **dikoko** dia **mputu**.

Minga mia nzaya batula va mputa.

Ndiakianga banika, bafufumuna va mputa.

Ntundubila, banika makaya, balamika va mputa.

Bavala bunia bia **nselangundi**. Bayoka, banika batula va mputa.

Mbodia dinkondo sanga nkandi kamunina maza va mputa.

(Mputa se ikangama).

Bavova vo: ovo muntu kena ye bilongo ko vana kaluele kakusa
masuba vana.

Makala ma ntimpembe batula vana mputa. Ludimi lua mbwa
(zina dia nkaka).

Lukaya lua **ntu a makanga** (nsinga mu nzanza) babatika mu ye-
lolela **nzekwa**.

Vo diete lusende kusa **mazi ma ngazi ma yandulwa**.

Muntu ubwidi; mu katula menga bubila **nsanga dinkodo** te-
leka mu maza kanga.

Vo lwele lenda kusa mpemba a muind'a carbure ovo kusa es-
sence motele.

Mputa za matadi zi vika yeloka mu tula **nzongo** vana.

Selesele banika va tadi, vo iyumini bafufumuna va mputa
lumpemba-mpemba banika batula va mputa.

Vo telo kwa ngiumbula, tula nlele mu maza ma mung wa kanga vana fiba. Vo luele; sukula ye maza ma tiya, nika dimba vo **Basi** kia **mwindu**, kanga vana.

Vo nua una ye mputa mu kati, dia kaka **malala**.

Vo vidi tiya. Tula **mika mia nlumba** basoya ye **mpemba**, batula vana vavidi, ovo **mpemba** kaka.

Kusa mazi sangwa ye **vuvulu kia diaki**.

Kusa **mbala za nkunzu za mputu**. Ovo niaza za nikwa ye **mungwa**.

Vuza mika mia mvinda, sanga ye **mpemba**, lamika vana ovo **mungwa**.

Vo vidi mu maza matiya kusa **ntoto a mpukulu**, bazeka makaya ma **zimatiya**, batiamunina vana vavidi. Ovo yumisa ku tiya tua-ngolo.

Vo muntu tayikidi **kiambu**, bayoka ndungu bafutila **mu** ndambu a nzunu kakofola, ovo lusangu sangu bayoka, **muisi** bafutila, Vo vidi bakusa makaya ma **zolatiya ye mpemba**.

Vo muntu vidi mu peteloyi, ka bamwaka maza ko, tiya se tusaka bazima ye **ntoto**, a yuma, ovo bawwika vunga, muntu uki bwisa va ntoto ukizungisa mu ntoto, batenda binkutu.

Mbuba bazibula ye finatu vo ntumbu, bakusa sabuni vo **maza ma** tiya ovo maza ma kiozi.

Vo vidi lenda kusa nse a **diaki** ovo **kimvumina** ovo **mazi** ovo **ma lala**. Vo muntu uluele, baka makaya ma **luzienzie** fukusa mo mu kinzu, futila vana va luele, bazeka kafi, bakela maza vana va luele. Balenda tula mpe maza ma **muindi**. **Mputa** se ke ziwola ko. Baka makaya ma **mpongo-mpongo** ye makaya ma **Lolo**; fukusa mu kinzu, bulumuna muna mputa, ovo ke utondele ko baka nti wa **bula nzazi** yoka vo **nsala za nsusu** nika va tadi, sukula mputa, tula vana.

Vo mputa wa lwala ya malu-malu bonga makaya ma **mafudi** (wusu) tula va mputa.

Ovo makaya ma **wunga** tuta, maza tula va mputa

Ovo **nzezeke** ziakuna, tula maza mandi va mputa.

Mfumfula za ngete (mvete). Bakulula mvete, batula mfumfula zandi va mputa,

---

MAKWANZA

Bakusa nlulu ye makaya ma makongo vo mazi ma ngazi Makwanza si madeka.

Vuka makaya ma nzenzi ye tiya tua mputu, kusa mu makwanza.

Baka walu tuta, kamuna, kusa mu nitu (yama).

Mangulu-ngulu bakusa va makwanza, teka yoka k'ukadi ku mwini ko.

Vo nsuki zisotoka. Kusa nlangi a niaza.

Bakusa baula ya ntunu ya fokuswa mu mazi ma ngazi.

Baka buna ya fiofio (soko-soko) tula va tadi, sanga ye ngazi kanga mu lukaya lua dinkondo, Yowa mu nitu.

Ovo budi-budi (bwidi-bwidi) yela mu nitu. Kusa maza ma Mungwa.

Binsampala. Baka munkenga-nzazi, makaya mandi zokuna, sang'a ye Tiya tua mputu, nwata ebosi kusa.

NIANGI (Nkisi, Nzietra)

Baka makaya ma lunzila-nzila, ziakuna vuma muna meso (tuba).

Baka makaya ma kinsumba kia mfinda, zeka va moko, zenga mbele va mbunzu, kusa sulwa diandi. Baka nsusu dia, ovo dia maki mu vutula ngolo mu nitu.

Vo muntu bwidi ye kutuntuka ke basimbi mu ngolo ko.

Vambula yandi va ntoto, katula tiya ye konso kima kalenda luala.

Balenda bwisa maza mu ntu ye ziula inkutu. Vo vumbukidi ebo-si ka nua bilongo bromure evo eau de carme.

Taika kiambu. Mianzi mia ntenti-teringa bibula bakelula bina bia nsi, bateleka mu maza. Ema maza basa mu ntutu. Nsuka mu nsuka banua kopo dimosi. Ye vo ntima utatika ye kulumuka, bayoka ndungu bafutila mu ndambu a nzunu kakola ovo muisi **a lusangu-sangu**. Basa lusala mu kata nkesia.

Muntu vo kena mfunga ko.

Madia kaluta dia ema: madezo, masangu. Nua maki ma nkunzu ye mbizi ya yokwa. Ke munsambu ko, **kadia** nkumbu zingi. Bawisa maza ma kiozi mu nzila a ngongo (**muntu fongele**). Nsadisi utelamene mu bwisa maza. Nokesa maza malembe.

Meso mpasi. Vo nsiete za meso (nioka za meso) tula mu **nkelo** mu disu makaya ma ntoba (manioc) ovo baka mbutu za **magete** (mvete) ye lutundu ye lubata-bata ye muna lumbu-lumbu lukaya-lukaya.

Nzieta (bakama nkisi) **niangi**.

Va fulu nuika **malala** mansa vuka ye **mungwa** vo kizingini baka ngete (mvete) ye mpalambaki ye mfilu, bakulula, batula mu nkelo, tula mu meso.

Meso mpasi mpimpa. Baka lutundu lua meso vuka ye **lubata-bata**, sa mu nkelo, sa mu meso.

Vo vota bina mo (mpota). Baka ntomfi ya ntuta tula mu meso

Tuntuka. Banua maza ma makaya ma malalanza ma mputu. Tolo si tukwiza.

Mwana utuntuka, balenda sa malu mandi mu maza ma tiya, balenda mpe tula pompi ye fulu maza ma saboni, Ovo bwisa maza ma kiozi.

Vo yela ntulu. Baka makaya ma mingiengi nika va tadi, tula mu maza nua.

Tabuka ngambu. Taika (Kiambu) batula maza ma kiozi mu lumbu tatu. Banukutisa vinaigre.

Muntu ubakama kwa mwini. Tula maza ma kiozi ku ntu; kusa ndungu mu malu. Nwa tambele mu katula menga.

Vo laka dina nganzi, sukumuna laka ye malala.

Lukutu vo luvutulanga nganzi, dia **mpemba** vo **makala** manikwa ma nti.

Maka makaya mena mfunu.

Niaza yoka niaza mu bombe, dia vo ndinga itatidi ye mazi,
Niaza bafukusa mu kusa vana va vimba.

Malala. Badia malala.

Vo nwa uvimba mu kati, vo laka divela vo ntu uyela bakusa **malala**, vo nitu nganzi vo **rimatisi** uyela.

Niaza a masinda ma mputu.

Nwa ovo ntu uzieta, ovo bwanga **kiambu**.

M A T A (Pian Kulu)

Muntu uyela **mata** kabaka **ndiakianga** (noir de fumée des toiles d'araignée des maisons) batula malala, tula **va** ziku vo ividi kilu babatika vana **mata** (**yama** kiyamanga). Vo landa, wenda baka ntumbu a mputu vo nua bilongo **stovarsol**.

Lukukutu (gomme de la main). Nika lukaya lua **batya-batya**, kanga vana.

Vimba kwa nitu, mu diambu dia maza mengi mu nitu.

(**Hydropisie**) Banua kaka **malala** mengi. Ovo nua kimvumina, vo miliki ye dia niaza, dia niaza nkumbu tatu mu lumbu mu ngonde mosi maza mena mu nitu malenda lala.

M A N G W E L E (Variole)

Nwatisa nsamba kwa dokotori, ivengesa mangwele.

Vo bakidi kala **mangwele**, kukadi ye wantu ankaka ko, si baba-ka **mo**.

Balenda sasuka mu nua bilongo bia **xylol**. Bankaka banuini nzalu mosi a **petroyi** mu lumbu.

Balenda mpe kusa **mianzi** mia nikwa mia kisengi kia **nzadi** (nti wa mbwaki una mu maza).

Banika va tadi ne **nkula**, bakusa nitu awonso.

K I N T U N T U

Banika **madioko** ovo **nsangavulu**, bayobesa nitu yawonso.

Keba meso. Ke basueka meso kunsi a vunga ko, meso si mayela **Banua pulukanti**.

Muntu uyela **lauka**. Banuika kopo dia **ntoto** a **luila**, kopo dia mvimba **ya sangwa** ye maza ma ntoto (Termitières).

Lauka ilenda tuka mu **mayela ma manimba**, vo mu diambu dia nioka za moyo. Tadisa menga.

Manimba Wenda wabaka **ntumbu**.

Va kikele basidi mu meso **bunia ya muindu** ye matonsi ma 3 ma **lala**, bakela mu meso. Ne nienge a ntunga zivaikidi mu meso una bayikamena.

Kansi nanga mayela mankaka ma nimbisa meso.

N I A N Z I

Ovo nianzi zina yaku. Bonga makaya ma **munzenze ye malala ye nzongo** a tiya sanga, nsuki, tula mana maza mu nsuki, vwanda ku muini. Nianzi se zifwa.

Bonga **nzongo** a tiya tua nkele ye malavu, kusa ku ntu, **kala** ku mwini. Kama fomo mu **maza**, kusa mu nsuki.

M A Y E L A M A N K A K A

Konana moko. Kusa **ngadiadia**.

Dinsusu-nsusu mu kusa ke dikondua **kua** mbevo ko ovo nitu ina nganzi.

Nitu nganzi. Makaya ma **makulanioka** makatula nganzi za nitu

Ovo yela mpasi za nsende mu malu, kusa **ndia mia mpuku** (**nsasa**). Va muntu **ubwidi**, fukusa **mfuka** a **mankondo** babatika ma tiya va nitu, babubila malembe. Menga si mamwangana.

Vo vidi, bakusa makaya ma **zodiatiya ye mpemba**.

Vo muntu vidi, mu peteloyi, ke bamwaka **maza** ko tiya se tusaka, bazima ye ntoto **ayuma**, ovo bavwika vunga, muntu ukibwisa va ntoto ukizungisa **va** ntoto, babakuna inkutu,

Mbuba bazibula ye finatu vo ntumbu, bakusa vo maza ma matiya, ovo maza ma kiozi.

Ovo vidi lenda kusa nse diaki ovo **kimvumina** ovo **mazi** ovo **malala**.

Ovo muntu luele. Baka makaya ma luzienzie, fukusa mu kinzu futila vana va luele bazeka kafi, bakela vana va luele. Balenda tula mpe maza ma muindu Mputa se ke iwola ko. Vo **vidi maza** lenda lekesa koko va kulu ku vidi mu maza ma kiozi. Lenda mpe kusa mafuta (mazi;) kusa mazi vo sila mu wusu. Mpemba mpe ulenda sadisa.

Muntu utelele makela. Bakatula mo mu teka kusa mu kulu kua luila mikiya mi le ubi-lemba, banika bavinza mo va mputa ina iluala, makaya ma nlobbo (mena mu maza) banwika fioti ye bavinza, ebosi bafiba ngolo yavana makela ma vaika.

Vo matadi mena mu mesuba nwa **persil** balekesa mu vinu **ampe-
mba** (du **Rhin**), ovo fukusa mu **kimvumina Poireau** ina badia mindele mu soupe ifwana ye nlangi a niaza.

Miongete (**reins**) vo mona mpasi kunima mu miongete, fukusa nzevo za masangu mu maza, nwa sukadi.

Cram. 10 a nzevo za masangu ntutu a maza, fukusa mu ndambu ola: tezo 100 gram. nzevo za maza, 600 gr maza 300 sukadi fukusa Kopo dimosi mu lumbu vo 60 gr. **Barde de mais, litre** vinu ampe-mbe kopo mu lumbu.

MAYELA MAKAKA

Vo muntu kalendi suba kadia carotte zankunzu mu velesa masuba, nzevo za masangu fukusa mu maza nwa the.

Mu sadisa salu kia nsoko ye miongete (foie et reins) hydropisie maza mengi mu vumu vimba, nwa acide tartrique mu maza.

Bilongo biankaka (**Kukiele 1634** page 121.)

Malu vimba maza. nwa acide tartrique 2 grammes-bicarbonate.

suode 2 gr. = bicarbonate litine. Nwa kopo mu lumbu. Dyssenterie Bacillaire, balenda baka lusadisu mu nwa maza masiwuiu mpe-mba mputu.

Baka Makaya mena mfunu.

Niaza, Yoka **niaza** mu mbombe, dia vo ndinga itatidi ye mazi, **niaza** bafukusa mu kusa vana va vimba.

Malala. Badia malala.

Vo nwa uvimba mu katı, vo laka di yela vo ntu uyela **bakusa** malala vo nitu nganzi vo **rimatisi** oyela.

Niangi a masinda **ma** mputu.

Nwa ovo **ntu uzieta**. Ovo bwanga **kiambu**.

Mu baka ngolo ovo mputa ke zibeloka ko, nwa **maza** ma sangwa ye mpemba a mputu 25 gr. **mu** litre (**nzalu mosi**) tula mu ntutu a maza, nwa luto lumosi mu lumbu.

Bakento mpe ovo ke bena ye ngolo ko, balenda nwa **mpemba**,

Mpemba uvana ngolo mpe kua **nsusu** mu losela maki, ye kwa bitwelezi, nkombo, mameme.

Makazu mpe mavutulanga **ngolo**, malembeka ntima matwala ngolo mu sala ye diata.

Dia makazu mavutulanga ngolo za nitu (indende bakulan zaki).

Mu vutula ngolo za nitu bakusa **mpeve** mu nitu.

Vo **nsatu nkatu** dia bunia kia malala ma mputu mayuma (oranges pelures). Ovo **ntima mpasi** (**lukutu**) dia bunia kia malalanza

Vo yela wazi (**buazi**) banwa bilongo bia salua ye mbetu **za nkwankwa** (tela) huile de Chaulmogra.

Bonga tela, mbetu **zandi** batula mu ndungu mu tomesa.

NKOFO LA

Nkofola yantama ke ivika yeloka ko, nwa **thé** maza ma fokusua makaya ma **mabaya** ma **mputu** (Eucalyptus).

Jaunisse, mbwakilu a (meso).

Kelolela malala ye **nsangalawwa**. Vuka ku mosi, kelolela mu meso matonsi mankaka, (bankaka bayelokela mo).

Nitu **buaka** vana ngo diaki. Batuba maza ma kiozi mu vumu ma mgingi, ovo lenda nua 400 grammes huile d'Olive ye lala, mu tezo kia ndambu a ola banua nzalu, bavingila vumu kiluta (bilongo biabi bisadisa).

BAKENTO I

Vo nkento butidi mwana una ye **nsinga**, baka makaya ma nsanda ye nsinga mia mbala zambwaki ye nsala za nsusu ye makaya ma nsafu; yoka mamonso, va kayoka nika bosì kusa mu ntu a muana.

Vo nkento uwutidi kansi ngudi ke ivika landa ko, banwika **nkalu** a **nsanga**, bazeka makaya mandi. Ovo makaya ma mbolongwa ye **kinsumba** (ngudi se uvayika) kopo dimosi. Nkento wawuta uyela viangi, bafukusa mianzi mia lolo banwika maza mana.

Kimvumina kyelesa mwana, baka nkanga nsudi sanga ye lemba (nzau, nwika mu maza).

Vo nkento uyela kimbevo kia veve katula **mbodi** a **dinkondo** ntima a dinkondo) vo ubolele basanga ye diaki dia nkunzu.

Nkento vo ke vika bwa nkula ko, **makodia** ye **luvemba** ye teke mabwa nseke, vo kopo dia maza ma makaya ma **matricaire**.

Vo nkento ulengamene **ndia**, vwika makaya ma mawunga mu kati si kawuta.

Vo nkento kena ye kimvumina kia mbote ko, batuta diaki dia nkunzu basanga ye sukadi ovo mungwa kanwa.

Vo mayemi mavimba (kimvumina kingi) nwata imbele-mbele mu teka sukula mayeni ke makala doti ko mu saboni, kanga **makaya** ma nkove ma tiya **kimvumina** se kivwena.

BAKENTO II

Mbelela a bakento (ngiel a kwa bakento).

Ovo nkento wena zimi (vumu kia muana). Banwa maza ma mpe-
mba a mputu mu kolesa nitu ye kanwa ko minti mia ndudi, kanwa
ko kienga ye muwala ye mungadila. Kansi kalenda nwa mankaka

Vo vumu mpasi. Baka makaya ngiengie, tuta, tula mu kopo
tula mpe maza nwa.

(Vo ke wumini ko) kavwena. Baka lukaya lua nzeke- nzeke,
tuta, tula mu kopo kanwa, vumu kilenda beloka.

Nkento uzolele buta kansi muana mpasi mu duka (vaika) ba-
ka makaya ma madongo-dongo, tuta kamuna, tula mu kopo ye
mungwa, kanwa.

Nkento vo ukatuka menga, teleka mianzi mia papayi va tiya
mu maza, bititi biolle ana nleombo, vuka ye makaya ma madiangu- lu, ngwalubondo (ka nwa ndambu a kopo.)

Nkento una ye vumu kia wuta, Baka nsinga kelengenze
(kenzengele) tuta, kamuna dimbu, kasa mu nsava (mabeni) ngatu
ntulu kezakala ye maladi ko mu ntangu a buta. Yanika ku
muini una kiyama, se ke toma kala ye ntulu, ngatu kimvumina ki-
saka. mu ntangu a buta. Zaka ntangu mavisi maduka (mavaika)
ku moko, kansi mavita mana. Lemba-lemba bazickona, bakamuna
va koko; ntulu vo mona mpasi banwa mu kopo ye fi maza.

Luyangu-yangu. Bakamuna va koko, batula mu lukaya, banwa
vo ntulu yela.

Nkento vo katula menga ma ngoude ko, baka fumpu (luvemba)
mbote mpe badia minse vo nwa maza sukadi ma minse.

Vo mfuta. Mayela ma bana bafioti (Kintuntu vo kikengi) ba-
kusa makaya ma kuya ye ntoto ye maza, ovo makaya ma ntoba
(manioc) ye nguba batafuna, mu nitu.

LUKETO

Luketo. Baka tiya tua mputu ye ngazi za nkunzu, vuka: zenga
nsamba, vinza mu luketo,

Vo yela luketo. Baka makaya ma mbota, zeka nwa,

Menga mu nzunu. **Zangula** koko ku zulu. Tula **maza** ma kiozi
ku nima. Yobesa malu mu maza matiya tuangolo.

Vo nuini kima kia mbi. Bak ~~amazi~~ ma **Ricin**. Toma nwika mingi.
Tula nlembu ku laka ka luka.

Vo vidi. Nika **sabola ye mungwa**, kusa.

Vo ngolo una zau yanga ku tiya tuangolo ndambu ividi, mpasi
omona kansi imana nswalu.

Matamabulu. Vinza makaya ma **walu** vo (nsula mbaka)
(k'unwa ko) makaya mana bavonda mbizi.

Nioka za moyo (ascaris) vana nzalu tatu za maza ma mpemba
a inputu.

Muntu wena maladi ma sopisi. Baka mianzi mia papayi sukula
kopo teleka mu tiya watula mu kopo dimosi vana fulu vo **matatu**
vo maya mu lumbu. Lenda mpe baka mianzi mia **malala** tula mu
kopo, nwa.

Vo sopisi muntu wena yo, kabaka **taku dia kangaya** teleka tu-
la mu kopo, nua nkumbo zi ya ovo zi tanu.

Mayela ma wana a Makala. Fwa nima, bavala bunda-bunda ye
mvala, batuta, basa mu ntutu, banwa.

Nkukulu (blenoragie) mpiki sukula mu kati ye **maza** ma mia-
nzi mia mulolo bafukusa.

Vo muntu uyela mo kanwa **mambuzu** mavukwa ye malavu mu
longa.

Ovo kakusa makaya **ma mbota** mafukuswa mu kinzu, kazolela
va nkukulu (ventre gonflé) (hernie).

REMEDES

Inflammation des bronches; purge, lavement, vésicatoire, salycilate de soude, quinine; aux adultes: injection de caféine matin et camphre ou éther le soir.

Tartre des dents; badigeonner acide chlorhydrique 1/10 eau.

Vers: huile de ricin 1 + litre, 10 gr. Iode; + chloroforme 50 gr, 1 cuiller.

Pian, Rhumatisme vedisa menga iodure 25 gr. pour 1 litre eau grands: 2 cuillers, aux petits 1 cuiller à café.

Diarrhée simple Dower 0,25 Stovarsol 0,25 bismuth 0,50

Bronchite. Terpine codéine 0,25 Dower 0,25 (l'un ou autre) Stovarsol 0,25.

Rhumatisme Pian: vedisa menga. Solution iodurée 1 cuiller ajouter vésicatoire.

Makwanza; 26 % créoline.

Plaies; laver à l'eau oxigénée.

Oreilles suppurantes: Huile arachides 100 g **bismuth** 25 gr.

Acide borique 25 gr. 10 morceaux camphre Iode 1/1000 10 cgr. Injecter après lavage à l'eau oxigénée ou phénique.

Yeux eau boriquée Protargil 5 o/o: Nitrate d'argent 1/100
Vinza, frotter: Ammoniaque 50 gr. térébentine 0,50 salicilate de méthyl 50, Camphre 20 pastilles Sel, (cuiller) Alcool a brûler eau remplir litre.

Plaies: Camphre 10 pastilles dissoudre dans alcool: acide borique 40 gr; Salycilate de Bismuth 40 gr; lodoforme 10 gr. Dermatol 40 grammes.

Kwa mintangi mia MAKAYA MA NSI

Membu mena mo matuka kua bambuta za nsi a Kongo, mu diambu dia sadisa baleke bakuiza ländi ku nima. Isa vo bambudisa kaka ntima vo mbongo zingi katuvene Nzambi, mu kutusadisa. Idiau ke luendi kua nganga za nkisi ko, bavana mpe makaya ma nsi, kansi bakudika nsiku ye futis a mbongo zingi za mpamba.

Lusa vuvu mu Nzambi ye bima kavanga.

Nsiku mosi kaka: Kala ye ngangu.

Kulutisa tezo ko. Yuvula b-~~m~~buta. Ovo kuzeye ko kubaki ko.

T. ta Paul

MAMBU MENA MUNA NKANDA

P.

Makaya ma nsi masadisa nitu.	3
1.— NTU	
A.— Ntu ubwanga	
B.— Ntu mpasi	4
2.— MATU —(MAKUTU)	«
A.— Makutu m:pası	«
B.— Kingori-ngori	5
3.— Nwa	«
4.— Meso	6
5.— Meno	«
6.— Ntima	7
7.— Luvati	«
8.— Malu	9
9.— Mayela ma vumu	«
10.— Ntulu	14
11.— Vimba	15
12.— Mputa	17
13.— Makwanza	19
14.— Mangi (Nkisi Nzieta)	«
15.— Mata (Pian Kulu)	21
16.— Mangwele	«
17.— Kintuntu	«
18.— Nianzi	22
19.— Mayela mankaka I	«
20.— Mayela mankaka II	23
21.— Nkofola	24
22.— Bakento I	25
23.— Bakento II	«
24.— Luketo	26
25.— REMEDES	30